

CULTE ȘI ZEITĂȚI ÎN MOESIA INFERIOR. DEMETRA – EVIDENȚA NUMISMATICĂ

Mihaela IACOB

Moneda, în special cea antică, este nu numai un instrument de schimb, un obiect în sine ci și – pentru cine e dispus s-o interogheze – un document: o mărturie asupra locului unde a fost emisă, asupra artei timpului, a monumentelor unei cetăți, a unor mituri, credințe și practici religioase, a evenimentelor memorabile din istoria locală¹. Din această perspectivă, un domeniu insuficient exploatat în cercetarea numismatică românească îl constituie, în continuare, iconografia monedelor emise de atelierele din viitoarea provincie Moesia Inferior. Cele câteva studii sunt, mare parte, din perioada interbelică și se referă la cele două capete inversate de pe monedele histriene², reprezentarea Dioscurilor pe monedele tomitane³, efigia Artemidei pe monedele autonome callatiene⁴, turnul cetății Histria⁵, orașele fortificate din Peninsula Balcanică⁶, Zeul Mare pe monedele odessitane⁷, Gordian și Sarapis⁸, aspecte de sincretism religios în Moesia Inferior⁹ sau figurarea Trofeului lui Traian pe monedele tomitane¹⁰. Referiri la piesele pontice se regăsesc și în studii ce abordează teme iconografice comune monetăriei imperiale grecești din întreg Imperiul – eroul fondator¹¹, portretul în antichitate¹², reprezentarea împăratului roman alături de Sarapis¹³, arhitectura pe monede¹⁴, reproducerile de statui pe monedele antice¹⁵, arheologia numismatică¹⁶, cultul Cybele¹⁷, estetica numismatică¹⁸, iconografia lui Herakles¹⁹, cea a lui

1. Vezi pentru aceasta o sinteză la Giard 1981.

2. Ruzicka, 1917; Moșil, 1921; Ruzicka, 1923, 103; Bude, 1925; Severeanu, 1920; Goleșcu, 1933 – 1934; Hommel, 1970; Hind, 1994.

3. Netzamer, 1913, Babelon, J. 1949.

4. Severeanu, 1925; Rogalski, 1956.

5. Severeanu, 1930 – 1931.

6. Blanchet, 1923.

7. Condurachi, 1939; Gerasimov, 1951.

8. Condurachi, 1938.

9. Jurukova, 1974.

10. Sâmpetru, 1979.

11. Leschorn, 1984.

12. Babelon, 1950.

13. Gagé, 1976.

14. Price, Trel 1977; Donaldson, 1966.

15. Lacroix, 1949.

16. Lacroix, 1974.

17. Turcan, 1983.

18. Sutherland 1992.

19. Voegtli, 1977.

Dionysos²⁰, reprezentările de zeiță ale apelor²¹ sau de plante, animale²² și păsări²³, dar, față de multitudinea de teme iconografice și imagini, suntem departe de a fi exploatat plenar izvorul numismatic.

Ne vom opri în nota de față asupra Demetrei, zeitate figurată pe monedele tuturor atelierelor din Moesia Inferior, atât în perioada autonomă, cât și în cea imperială.

Moștenitoare a unei vechi divinități ce proteja creșterea cerealelor²⁴, "Glia Mamă a tuturor și cea care dăruiește din belșug totul" – cum o numește un imn atribuit lui Orfeu²⁵, adorată de lumea homerică ca zeiță a rodniciei pământului²⁶, Demetra s-a bucurat de un cult special, cu ritualuri secrete – misterii²⁷, larg răspândit în epocile elenistică și apoi romană imperială. Numărul mare de inscripții și sanctuarele descoperite în toată lumea greacă – Eleusis, Athena, Ephes, Sicilia, Thessalia, Asia Minor, Cipru, Thasos, Milet, Delos²⁸ sunt o dovadă în acest sens.

Romanii au adoptat-o sub numele de Ceres, onorând-o cel mai adesea cu epitetul de *mater agrorum*, dar adăugându-i și calitatea de protectoare a căsătoriei²⁹.

Legendele o prezintă pe Demetra ca fiica lui Cronos și a soției acesteia Rhea, sora lui Zeus, cu care va avea o fiică Persefona (Kore), cea pe care o răpește Hades, stăpânul infernului. Înnebunită, Demetra își caută fiica peste tot cu ajutorul făcliilor aprinse pe Etna, timp în care refuză să dea pământului fertilitate. La intervenția lui Zeus, Hades o redă pe Persefona mamei sale, dar faptul că aceasta mâncase în infern câteva boabe de rodie (fruct al morții) a obligat-o să împartă timpul între cele două regate – al morții (ca soție a lui Hades) și al vieții (ca fiică a Demetrei). După ce-și regăsește fiica, Demetra dăruiește lui Triptolem, fiul regelui din Eleusis, un spic de grâu învățându-l să cultive cerealele. Sunt acestea câteva scene pe care le vom regăsi figurate și pe monedele emise în Moesia Inferior³⁰.

Zeiță a agriculturii, a rodniciei pământului și "inițitoare" a cultivării grâului, Demetra a fost venerată în regiunea pontică încă din sec. IV a. Chr., dat fiind că ne aflăm într-o regiune preponderent agricolă. Inscripții închinare Demetrei sau puse de preotese ale zeiței și reliefuri cu reprezentarea Demetrei au fost descoperite în Regatul Bosporan – inscripție din sec. IV a. Chr.³¹, la Mesambria – 2 inscripții puse de preotese ale zeitelor Demetra și Kore – una de la sf. sec. IV – inc. sec. III a. Chr.³², a doua tot de perioadă elenistică³³, Anchialus – inscripție din sec. III a. Chr.³⁴, Apollonia Pontica – inscripție de epocă elenistică³⁵, Dionysopolis – inscripție din sec. III a. Chr.³⁶, Callatis – inscripție ce atestă o

20. Bernhardt, 1949.

21. Imhoof-Blumer, 1924.

22. Imhoof-Blumer, Keller 1889.

23. Haimovici, Birliba, 1995.

24. Lévêque, 1987 (I), 350.

25. Kern, O. 1922, *Orphei Fragmenta*, fragm. 302, Leipzig, *apud* Kernback 1989, 135.

26. *Iliada*, 14, 322, 326; 21, 76; vezi și Otto 1995, 161-162.

27. Vernant, 1995, 77-80.

28. Velkov, 1985, 442, cu bibliografia (notele 3-13).

29. Sanie, 1982, D'Alonzo 1996.

30. Popa-Liseanu 1924, 119-143; Devambez 1970, 177-178; Kun s.a. 65-71; Ștefan 1996.

31. IOSP II, nr. 7, 13, 20.

32. Velkov 1985, 441-444.

33. IGB I², nr. 342.

34. Velkov, 1980, 117.

35. IGB I², nr. 370.

36. IGB I², nr. 21.

corporație a adoranților Demetrei Chthonia³⁷, Histria – inscripție de perioadă elenistică³⁸ și un relief din sec. I – II p. Chr.³⁹, Tomis – o inscripție din sec. II – I a. Chr. ⁴⁰, alte două de la jumătatea sec. II p. Chr.⁴¹, reliefuri reprezentând triada eleusină (din sec. II – III p. Chr.⁴² sau numai cuplul Pluto și Proserpina⁴³, Oescus și teritoriu – 2 inscripții⁴⁴. Nu întâmplător, Demetra este singura zeitate reprezentată pe monede de toate atelierelor vest-pontice, atât în perioada de autonomie, cât și în epoca romană (Tabel I).

Ea apare figurată, cap sau bust – în perioada autonomă – și cap, bust, în picioare sau așezată – în epoca romană, cu cunună de spice, vâl, ținând spice, făclii, măciulii de mac, sceptru, pateră, uneori în fața altarului sau alături de șarpe, de câteva ori împreună cu Persefona, toate aceste atribute trimitând la unul sau altul din episoadele legendei zeiței. Vom încerca să sistematizăm iconografia Demetrei în funcție de atribuțiile figurate, de la simplu la complex și, pe cât este posibil, cronologic.

Monetăria autonomă

I. Primul atelier ce o figurează pe Demetra pe monedele sale încă de la debutul activității (mijlocul sec. IV a.Chr.) este Tyras-ul⁴⁵. Drahmele bătute de orașul de la Gurile Nistrului reprezintă *capul zeiței din față, profil sau întors pe trei sferturi*⁴⁶, întotdeauna cu cunună de spice, imagine dublată în câteva cazuri de reprezentarea pe revers a *cununei de spice*⁴⁷ sau a *două spice de grâu ce încadrează o măciulie de mac așezată într-un kalathos*⁴⁸ (Pl. I, 2).

II. După aproape un secol (prima jumătate a sec. III a.Chr.) efigia Demetrei apare pe monedele calatiene⁴⁹ într-o singură ipostază – *cap cu cunună și vâl, spre dreapta*⁵⁰, reprezentare completată cu figurarea pe revers a atributelor zeiței – *cununa de spice de grâu*⁵¹ sau *numai spice de grâu*⁵².

III. Celelalte ateliere vest-pontice o figurează pe Demetra în sec. II – I a.Chr., către sfârșitul activității lor monetare, dar ipostazele în care apare aceasta sunt mult mai variate. Regăsim în primul rând tipul consacrat de atelierul callatian – *capul Demetrei cu cunună de spice și vâl*, care la Histria apare asociat cu reprezentarea, pe revers, a emblemei cetății – *vultur pe delfin*⁵³. (Pl. I, 3), la care se adaugă deseori și un *spic de grâu*⁵⁴; într-un singur caz, alături de emblema, apare *cornul abundenței cu spice*⁵⁵, cu

37. Sauciuc - Săveanu 1924, 139, n.2; Sauciuc - Săveanu 1927 (1932), 451 b; Sauciuc - Săveanu 1958, 212.

38. ISM I, 109, ISM I, 120 (= Pippidi, 1962, 128-130; Pippidi, 1969, 40-42; Pippidi, 1975, 84-86).

39. ISM I, 125 (=Pippidi 1962, 1969, nr. 3).

40. ISM II, 36 (2).

41. ISM II, 59 (25), 118 (3).

42. Bordenache, 1962, 281-285, fig. 1; ISM II, 150 (35).

43. Bordenache, 1962, 288-290, fig. 7.

44. ILB 39, ILB 140.

45. Zograf, 1957, 20.

46. Zograf, 1977, 174, pl. XXVIII, 2-5, 11, 13, 18.

47. Zograf, 1977, 174, pl. XXVIII, 11, 18.

48. Zograf, 1977, 174, pl. XXVIII, 13.

49. Poenaru - Bordea, 1968, 116-117.

50. Pick, 1898, nr. 225; Ruzicka, 1917, nr. 225, a, b.

51. Pick, 1898, nr. 225; Ruzicka, 1917, nr. 225, a, b.

52. Pick, 1898, nr. 226.

53. Pick, 1898, 472.

54. Pick, 1898, nr. 473-475.

55. Ruzicka 1922, nr. 474 b.

trimitere explicită la importanța agriculturii în asigurarea veniturilor orașului. Aceeași efigie a Demetrei se regăsește și pe aversul monedelor tomitane ce prezintă pe revers *spicul de grâu între două stele*, acestea din urmă simboluri ale Dioscurilor⁵⁶ (Pl. I, 4); este aceasta singurul tip iconografic utilizat de atelierul tomitan în perioada de autonomie. Odessos-ul are două emisiuni ce prezintă *capul Demetrei cu vâl și cunună de spice* pe avers și *spic de grâu cu două frunze* pe revers⁵⁷. O singură emisiune ieșită din atelierul dionysopolitan prezintă aversul descris mai sus – cu amendamentul că este vorba despre *bust și nu cap* – însă adaugă *spicului*, pe revers, *două făclii aprinse*⁵⁸.

IV. *Capul Demetrei cu cunună de spice* apare pe o singură emisiune bătută la Histria⁵⁹, fără ca pe revers să mai apară vreun atribut al zeiței.

V. Două ateliere – Histria și Duonysopolis figurează pe emisiunile lor *capul Demetrei cu vâl*, dar completează imaginea zeiței prin adăugarea pe revers a unui *spic de grâu* alături de emblema cetății – la Histria⁶⁰, a două spice de grâu la Dionysopolis⁶¹ (Pl. I, 5) sau a unui spic de grâu alături de *două măciulii de mac* – tot la Dionysopolis⁶²; o singură emisiune are un revers destul de curios – *bigă trasă de doi lei*⁶³.

V – VI. Atelierul dionysopolitan a emis și piese ce prezintă pe avers *capul Demetrei cu vâl și kalathos, spre dreapta*, în asociere cu imaginea zeiței poliade pe revers⁶⁴, mergându-se până la identificarea Demetrei cu zeița poliadă – *bustul Demetrei cu coroană murală cu trei turnuri și vâl*, pe alte două emisiuni ale aceleiași atelier⁶⁵.

VII. Alături de Persefona ea apare pe două tipuri odessitane în forma *capul Demetrei cu vâl și cunună de spice, și al Korei, cu cunună de spice, alături, spre dreapta*⁶⁶, cu varianta care adaugă *măciulie între spice în spatele capetelor*⁶⁷; ambele emisiuni prezintă același tip de revers – *două spice de grâu alături*.

Se poate lesne observa că unele ateliere monetare se limitează la figurarea unui singur tip iconografic – Tyras, Callatis și Tomis, în timp ce altele utilizează mai multe tipuri de reprezentări – Odessos (2), Histria (3) și Dionysopolis (4). Demetra apare cel mai adesea în dubla sa calitate – zeiță a recoltelor și mamă îndurerată a Persefonei pe monede emise la Callatis, Histria, Tomis, Odessos și Dionysopolis, dar nu lipsesc nici emisiunile care se referă la una din aceste ipoteze. Tyras-ul o evocă doar pe zeița vegetației și a recoltelor bogate, așa cum face și o emisiune histriană; Dionysopolis și Histria emit și piese care rețin pentru avers doar imaginea de mamă îndurerată, dar completează cu reprezentarea pe revers a unora dintre atributele zeitelor – spicele de grâu – ce-i conferă acesteia calitatea de protectoare a cultivării plantelor. Atelierul dionysopolitan creează două noi unul în care zeița portă *kalathos* – simbol al fertilității și al doilea care îi atribuie Demetrei calitatea de zeiță poliadă. Așa cum am văzut Demetra

56. Pick, Regling 1910, nr. 2487 – 2492.

57. Pick, Regling, 1910, nr. 2224 – 2225.

58. Canarache, 1957, nr. 37.

59. Pick, 1898, nr. 477.

60. Pick, 1898, nr. 476; Knechtel 1908, nr. 21.

61. Sutz, 1915, nr. 44.

62. Canarache, 1957, nr. 35.

63. Canarache, 1957, nr. 19.

64. Canarache, 1957, nr. 25-34.

65. Canarache, 1957, nr. 43-44.

66. Pick, Regling, 1910, nr. 2218.

67. Pick, Regling, 1910, nr. 2223.

împreună cu Persefona apar figurate doar pe emisiunile odessitane.

Prezența efigiei zeiței pe avers este deseori asociată cu reprezentarea pe revers a unora dintre atributele acesteia, care constituie singura reprezentare la Tyras (*spice, kalathos cu floare de mac între două spice*), Callatis (*cunună de spice*) și Dionysopolis (*unul sau două spice*) sau se adaugă la emblema cetății la Histria (*spic de grâu*) și Tomis (*spic de grâu*). Atelierele de la Dionysopolis și Odessos aduc două noi atribute – *făcliile* (Ne amintim că Demetra și-a căutat fiica cu ajutorul făcliilor aprinse pe Etna!) și *măciuliile de mac*. *Biga trasă de lei* de pe reversul unor piese dionysopolitane este o reprezentare unică în iconografia vest-pontică, posibil o transpunere locală a imaginii carului Demetrei, datorit ulterior lui Triptolem - dragonii fiind înlocuiți în reprezentarea noastră de lei, ei înșiși păzitori ai pragurilor interzise și simbol al învierii⁶⁸, dacă nu va fi având o altă conotație.

Monedele pseudo-autonome

Demetra figurează, de asemeni, pe monedele pseudo-autonome emise la Callatis, Tomis și Dionysopolis. Și de această dată zeița apare reprezentată aproape exclusiv pe avers, *cap* sau, de cele mai multe ori, *bust* și doar într-un singur caz – o emisiune tomitană – pe revers, stând spre stânga.

I. *Capul Demetrei cu cunună de spice și vâl, spre dreapta* apare pe o emisiune callatiană⁶⁹, două emisiuni tomitane⁷⁰ și două dionysopolitane⁷¹, dar fiecare atelier adaugă efigiei de pe avers unul dintre atributele sau acoliții zeiței: *spic* – Callatis, *șarpe* – Tomis (Pl. I, 6), *făclii* – Dionysopolis. Pe monedele callatiene și dionysopolitane imaginii Demetrei i se asociază reprezentarea, pe revers, a *cununei de spice*, în timp ce una dintre emisiunile tomitane are, tot pe revers, *două făclii încadrate de două spice*⁷².

II. Cele mai multe piese callatiene și tomitane o reprezintă pe Demetra ca *bust cu cunună de spice, vâl și veșmânt spre dreapta* în variantele: – fără nici un atribut pe avers (Tomis)⁷³, *un spic în fața bustului* (Tomis)⁷⁴, *două spice în fața bustului* (Callatis)⁷⁵, *una sau două făclii* (Callatis)⁷⁶, *spic, măciulie și făclie* (Tomis)⁷⁷, *șarpe* (Tomis)⁷⁸. Emisiunile callatiene ce figurează acest tip iconografic nu mai prezintă pe revers atribute ale zeiței sau imagini legate de legenda acesteia cu, se pare, o singură excepție *Eros călare pe un leu, cu făclie în mâna dreaptă ridicată*⁷⁹, reprezentare care ar putea fi pusă în legătură cu răpirea Persefonei de către Hades, stăpânul lumii subpământene, în urma "acțiunii" lui Eros. La fel se întâmplă și în cazul emisiunilor tomitane aparținând acestui tip iconografic – doar trei dintre acestea prezintă pe revers

68. Clébert, 1995, 162-168 (s.v. *Leu*).

69. Ruzicka, 1913, nr. 286 a.

70. Pick, Regling, 1910, nr. 2497 – 2498.

71. Pick, Regling 1910, nr. 2497 – 2498.

72. Pick, 1898, nr. 371.

73. Pick, Regling, 1910, nr. 2497.

74. Pick, Regling, 1910, nr. 2520 – 2521, 2523 – 2524, 2526 – 2527.

75. Pick, Regling, 910, nr. 2511 – 2513, 2539.

76. Pick, 1898, nr. 281 – 285; Ruzicka 1917, nr. 287 c.

77. Pick, 1898, nr. 288; Ruzicka 1917, nr. 287 b.

78. Pick, Regling, 1910, nr. 2540 – 2541.

79. Pick, Regling, 1910, nr. 2522, 2525, 2528.

79. Pick, 1898, nr. 288.

atribute ale Demetrei; spic între două făclii⁸⁰, două spice⁸¹ sau două făclii⁸². Pe revers sunt reprezentați cel mai adesea Dioscurii (Callatis, Tomis), Dionysos (Tomis), o corabie cu pânze (Tomis).

III. Atelierul callatian reprezintă pe câteva dintre emisiunile sale, pe avers, *bustul Demetrei cu stephané, vâl și veșmânt spre dreapta* la care se adaugă, de cele mai multe ori, în fața bustului o făclie⁸³ și, într-un singur caz, un spic⁸⁴.

IV. Deși figurat de toate cele trei ateliere – Tomis, Callatis, Dionysopolis, tipul cu *bustul Demetrei cu vâl și veșmânt spre dreapta*, pe avers, apare pe un număr redus de emisiuni: două callatiene⁸⁵, una tomitană⁸⁶ și două dionysopolitane⁸⁷; una dintre piesele callatiene⁸⁸ și cea tomitană adaugă efigiei zeiței un spic (pe avers) și doar piesa tomitană reprezintă pe revers atribute ale zeiței – *două torțe și un spic*.

V. Un alt tip cu *Demetra* reprezentată pe revers, *în picioare spre stânga, îmbrăcată în dublu chiton și pelerină*, tip ce cunoaște două variante – *zeița ținând în amândouă mâinile o mare făclie oblică*⁸⁹ și *zeița având în mâna dreaptă lăsată în jos un spic și în mâna stângă un sceptru*⁹⁰, apare doar pe emisiunile tomitane care-l figurează pe avers pe eroul Tomos. Ca tip general vom găsi aceste reprezentări pe monedele cu efigie imperială, emise în Moesia Inferior.

Așa cum s-a putut observa, și în cazul monedelor de tip pseudo-autonom avem de-a face cu mai multe tipuri iconografice. Cele mai multe emisiuni bătute la Tomis, Callatis, Dionysopolis o prezintă pe Demetra în dubla sa calitate – de zeiță a vegetației și mamă a Persefonei. Atributele sale apar cel mai adesea reprezentate pe avers – spic de grâu, măciulii de mac, făclii și, pentru întâia oară în iconografia monetară vest-ponctică, șarpe. Prezența acestuia din urmă în iconografia Demetrei nu este deloc întâmplătoare, șarpele însăși fiind considerat în antichitate ca răpitor al nemuririi, simbol al renașterii, detinător al științei oculte, dar asociat și cu ideea de maternitate⁹¹. Îl regăsim – sub forma de dragon (șarpe înaripat) la carul cu care zeița pornește în căutarea fiicei sale și tot în carul tras de dragoni Triptolem străbate lumea pentru a-i învăța pe oameni agricultura. Demetra, în calitate de mamă cernită apare mult mai adesea pe monedele callatiene și dionysopolitane; uneori bustului zeiței cu vâl i se adaugă un spic și doar într-un caz imaginea de pe avers este dublată de figurarea pe revers a unei cununi de spice.

Monedele imperiale grecești cu efigie imperială

Demetra apare figurată de către toate cele opt ateliere din Moesia Inferior numai pe revers – aversul fiind rezervat efigiei imperiale, bust, în picioare (cel mai frecvent)

80. Pick, Regling, 1910, nr. 2511.

81. Pick, Regling, 1910, nr. 2512.

82. Pick, Regling, 1910, nr. 2513.

83. Pick, 1898, nr. 279 – 280, 286; Ruzicka 1917, nr. 286.

84. Ruzicka, 1913, nr. 286 a.

85. Pick, 1898, nr. 287; Ruzicka 1917, nr. 287 a.

86. Vismara, 1992, nr. 2798.

87. Draganov, 1995, nr. 12; Canarache, 1957, nr. 63.

88. Ruzicka 1917, nr. 287 a.

89. Pick, Regling 1910, nr. 2547.

90. Pick, Regling, 1910, nr. 2548 – 2549, 2552.

91. Clébert, 1995, 268 – 283 (s.v. Șarpe).

sau așează, singură sau împreună cu Persefona, cu atributele deja cunoscute – spice, măciulii de mac, șarpe, la care se adaugă alte câteva noi – patera, scepstrul și altarul. Atelierul tomitan o figurează pe emisiunile sale încă din vremea lui Caligula (pe o piesă bătută pentru Antonia), cel odessitan începând cu Hadrianus, Istros și Dionysopolis odată cu domnia lui Commodus, la Callatis, Tyras și Nicopolis ad Istrum din epoca severiană, la Marcianopolis începând cu Caracalla. Atelierele care apelează cel mai adesea la reprezentarea zeiței pe monedele sale sunt Tomis, Odessos și Marcianopolis⁹².

I. Tipul cu *bustul Demetrei cu cunună de spice, vâl și veșmânt spre dreapta și spice în fața bustului*, asemănător cu tipul II întâlnit la piesele pseudoautonome apare doar la Callatis pe monedele cu valoare de *triassaria* bătute pentru Iulia Domna⁹³ și Plautilla⁹⁴.

II. Cea mai timpurie emisiune moesică bătută la Tomis pentru Antonia⁹⁵ o reprezintă pe *Demetra în picioare spre stânga, cu spice în mâna dreaptă și mâna stângă sprijinită pe scepstru*, tip asemănător cu cel prezent pe emisiunile tomitane pentru eroul fondator Tomos, încadrate de noi la tip V (monede pseudo-autonome). Sunt puține emisiunile pe care îl regăsim. La Tyras constituie singurul tip iconografic pentru Demetra, prezent pe monede emise pentru Septimius Severus⁹⁶, Iulia Domna⁹⁷ și Severus Alexander⁹⁸ (Pl. I, 7). În vremea împărilor Macrinus și Diadumenianus găsim acest tip pe emisiunile marcianopolitane⁹⁹, și tot în aceeași vreme el apare la Nicopolis ad Istrum pe monedele bătute pentru Diadumenianus singur¹⁰⁰. Regăsim aceeași reprezentare la Nicopolis în timpul lui Elagabal¹⁰¹. La Histria monede cu această imagine apar doar în perioada lui Severus Alexandru¹⁰². Cea mai târzie apariție, și singura de altfel înregistrare a acestui tip la Callatis, datează din perioada domniei lui Philippus I¹⁰³ (Pl. I, 8). În ciuda perioadei îndelungate în care apare figurat – din sec. I până către sfârșitul monetăriei de tip grecesc imperial în Moesia Inferior emisiunile sunt destul de puține și disparate în timp. Dacă la Tyras acest tip constituie singurul model pentru figurarea Demerei, din repertoriul altor ateliere ca Odessos și Dionysopolis lipsește cu desăvârșire.

Două variante (II a și respectiv, II b) ale acestui tip au fost realizate de atelierul tomitan – prima pentru Marcus Aurelius ca *Caesar – Demetra stând spre stânga, ține în mâna dreaptă întinsă spice și în stânga un scepstru; la stânga jos altar*¹⁰⁴ și, a doua pentru Elagabalus – *Demetra ținând în mâna dreaptă lăsată în jos, spice, iar în stânga scepstru, în jurul căruia se incolăcește un șarpe*¹⁰⁵.

92. Vezi Tabel I.

93. Ruzicka, 1917, nr. 311 z.

94. Ruzicka, 1917, nr. 321 a.

95. Pick, Regling, 1910, nr. 2583.

96. Anohin, 1989, nr. 530.

97. Anohin, 1989, nr. 538.

98. Anohin, 1989, nr. 563.

99. Pick, 1898, nr. 237 – 238.

100. Pick, 1898, nr. 1837 – 1838.

101. Pick, 1989, nr. 1905.

102. Preda, 1968, nr. 1.

103. Pick, 1898, nr. 355.

104. Ruzicka, 1922, nr. 2640 a.

105. Regling 1910, nr. 3047.

III. Cea mai mare audiență o are tipul cu *Demetra în picioare spre stânga, ținând în mâna dreaptă spice, iar în stânga, o făclie înaltă*. În găsim reprezentat pe monedele atelierelor din Moesia Inferior cel mai devreme de către atelierul dionysopolitan, în timpul lui Commodus¹⁰⁶. Tipul reappare la Dionysopolis pe emisiunile lui Gordian III¹⁰⁷. Începând din vremea lui Caracalla atelierul tomitan va emite, cu consecință, monede pentru Caracalla¹⁰⁸, Plautilla¹⁰⁹, Severus Alexander¹¹⁰, Maximinus¹¹¹, Gordianus III și Tranquillina¹¹², Philippus I și Otacilia¹¹³ și Philippus II¹¹⁴ care figurează această imagine a zeiței. Tot în timpul lui Caracalla începe și atelierul de la Marcianopolis să emită piese cu acest tip de reprezentare a Demetrei; monedele marcianopolitane poartă pe avers efigiile augustilor Caracalla și Iulia Domna¹¹⁵, Elagabalus și Iulia Maesa¹¹⁶, Severus Alexander¹¹⁷, Severus Alexander și Iulia Mamaea¹¹⁸, Gordianus III¹¹⁹. Atelierul de la Istros¹²⁰ și cel de la Odessos¹²¹ figurează această imagine doar în vremea lui Gordianus III. Totuși atelierul histrian înregistrase o variantă a acestui tip (IIIa) în vremea lui Severus Alexander; *Demetra ținând spicele deasupra unui altar*¹²².

IV. Câte o singură emisiune avem atestată pentru reprezentarea *Demetrei cu vâl, stând spre stânga, cu spice, măciulie de mac și făclie* la Istros (de la Commodus)¹²³, Tomis (cu efigia lui Geta)¹²⁴ (Pl I, 9), Nicopolis ad Istrum (de la Macrinus)¹²⁵, Marcianopolis (pentru Elagabalus)¹²⁶, Dionysopolis (pentru Iulia Maesa)¹²⁷, Callatis (în numele lui Gordianus III)¹²⁸ și Odessos (pentru Gordian III)¹²⁹.

V. *Demetra stând spre stânga, fără vâl, cu patera și făclie* ne apare pe o singură emisiune tomitană bătută pentru Elagabalus¹³⁰.

VI. Imaginile care o prezintă pe zeiță *ășezată spre stânga, cu vâl, cu spice în mâna dr. lăsată în jos, și făclie în mâna stângă* sunt destul de rare. Le regăsim la Marcianopolis în ultima perioadă de activitate a monetăriei, pe monede ce au pe revers efigiile lui Gordianus III și Sarapis¹³¹ și Philippus I și Sarapis¹³² (Pl. I, 11). Pe o emisiune

106. Pick, 1898, nr. 374; Knechtel, 1915, nr. 1.

107. Pick, 1898, nr. 386 – 389; Zutz, 1915, nr. 48.

108. Pick, Regling, 1910, nr. 2840 – 2841.

109. Pick, Regling, 1910, nr. 2942.

110. Pick, Regling, 1910, 3158 – 3163.

111. Pick, Regling, 1910, nr. 3306 – 3307.

112. Pick, Regling, 1910, nr. 3519.

113. Pick, Regling, 1910, nr. 3578.

114. Pick, Regling, 1910, nr. 3592 – 3593.

115. Pick, 1898, nr. 658 – 659.

116. Pick, 1898, nr. 945.

117. Pick, 1898, nr. 985.

118. Pick, 1898, nr. 1077.

119. Pick 1898, nr. 1088 – 1089; 1127 – 1128.

120. Preda, Regling, 1910, nr. 2334 – 2335; 2380.

121. Pick, Regling, 1910, nr. 2334 – 2335; 2380.

122. Preda, 1973, nr. 735.

123. Pick, 1898, nr. 488.

124. Pick, Regling, 1910, nr. 2994 – 2995.

125. Pick, 1898, nr. 1733.

126. Pick, 1898, nr. 819 – 820.

127. Pick, 1898, nr. 379.

128. Pick, 1898, nr. 339.

129. Pick, Regling, 1910, nr. 2336 – 2337.

130. Pick, Regling, 1910, nr. 3048.

131. Pick, 1898, nr. 1129 (alături de spice apar și măciulii de mac).

132. Pick, 1898, nr. 1210.

tomitană din timpul lui Alexander găsim o variantă a acestei reprezentări, imaginii deja descrise adăugându-i-se un *coș cu șarpe* (var. VI a)¹³³, iar pe una nicopolitană a lui Geta *șarpele se încolăcește în jurul făcliei* și se adaugă un altar (var. VI b)¹³⁴.

VII. Alte câteva emisiuni care o figurează pe *Demetra așezată spre stânga, fără vâl, cu spice și făclie în jurul căreia se încolăcește un șarpe*, provin de la Tomis din vremea lui Elagabal¹³⁵ și de la Nicopolis ad Istrum – monede bătute pentru Macrinus¹³⁶ și Diadumenianus¹³⁷, cu amendamentul că pe acestea se adaugă și *un coș din care iese un șarpe*.

Demetra împreună cu Persefona apar, începând cu domnia lui Hadrian, doar pe monedele odessiene (Pl. I, 12), așa cum am văzut că se întâmplă și în cazul monedelor autonome ieșite din același atelier. Cele două stau fie alături (tip VIII), fie una în fața celeilalte (tip IX).

VIII. Primul tip o înfățișează pe *Demetra cu vâl stând spre stânga, cu două spice în mâna dr. întinsă și stânga sprijinită pe făclie; Kore apare cu cunună și fără vâl, stând pe monedele bătute pentru Hadrian¹³⁸ și, cu unele modificări – spicele înlocuite cu o măciulie de mac la Antoninus Pius¹³⁹. Emisiunile lui Commodus înlocuiesc spicele cu patera atât în reprezentarea atributelor Demetrei¹⁴⁰, dar și ale Persefonei¹⁴¹.*

Două dintre emisiunile tipului IX, bătute pentru Septimius Severus¹⁴² și Iulia Domna¹⁴³ respectă întocmai detaliile vestimentare și atributele celor două zeițăți așa cum apar ele pe o emisiune din vremea lui Hadrian, descrise la tipul anterior. Aceeași reprezentare o găsim și pe unele piese emise în timpul domniei lui Gordianus III¹⁴⁴. Tot din vremea aceluiași împărat aveam o variantă a acestui tip în sensul că poziția celor două zeițe este inversată – *Demetra spre stânga și Persefona spre dreapta*, inversându-se dispunerea atributelor, în plus spicele din mâna Demetrei fiind înlocuite cu o *măciulie de mac*¹⁴⁵. Alte emisiuni ale Iuliei Domna elimină spicele dintre atributele Demetrei și *adaugă patera*¹⁴⁶ și *un altar între cele două zeițe*¹⁴⁷, pe ambele variante poziția celor două zeițe fiind inversată – *Demetra spre stânga și Persefona spre dreapta*, sau atribuie Persefonei *patera în locul spicelor și adaugă un altar aprins între zeițe*¹⁴⁸. În exclusivitate emisiunile pentru trei augustae – Aquilla Severa¹⁴⁹, Iulia Soaemis¹⁵⁰, Iulia Maesa¹⁵¹ și Tranquillina¹⁵² o redau pe *Demetra cu stephané și vâl stând*

133. Pick, Regling, 1910, nr. 3164 – 3165.

134. Pick, 1898, nr. 1661.

135. Pick, Regling, 1910, nr. 3049 – 3053.

136. Pick, 1898, nr. 1730.

137. Pick, 1898, nr. 1836.

138. Pick, Regling, 1910, nr. 2234.

139. Pick, Regling, 1910, nr. 2241.

140. Pick, Regling, 1910, nr. 2253 – 2254.

141. Pick, Regling, 1910, nr. 2252.

142. Pick, Regling, 1910, nr. 2265.

143. Pick, Regling, 1910, nr. 2272.

144. Pick, Regling, 1910, nr. 2322.

145. Pick, Regling, 1910, nr. 2221.

146. Pick, Regling, 1910, nr. 2274.

147. Pick, Regling, 1910, nr. 2275 – 2276.

148. Pick, Regling, 1910, nr. 2273.

149. Pick, Regling, 1910, nr. 2303.

150. Pick, Regling, 1910, nr. 2304.

151. Pick, Regling, 1910, nr. 2305.

152. Pick, Regling, 1910, nr. 2405.

spre dreapta, ținând în mâna dreaptă făclie și în stânga ridicată un mic fruct, iar pe Kore cu stephané (fără văl) spre stânga, cu două spice în mâna dreaptă întinsă și făclie în mâna stângă, cu observația că pe emisiunea de la Tranquillina nu apare fruct, ci sunt figurate spice de grâu.

X. Un tip cu totul aparte îl constituie figurarea lui *Triptolemos in biga trasă de dragoni*, tip întâlnit doar pe o singură emisiune tomitană din vremea lui Gordianus III¹⁵³.

Suntem așadar în fața unei diversități atât în ceea ce privește figurarea elementelor vestimentare, dar mai ales în combinarea atributelor zeiței – spice, pateră, sceptru, făclie. Reprezentările Demetrei ca bust (tip I și așezată (tip VI – VII) sunt destul de rare în iconografia acesteia, zeița fiind figurată cel mai adesea în picioare. Interesant este faptul că numai atelierul odessian o reprezintă pe Demetra împreună cu Persefona, fie alăturat, fie față în față, după ce și în perioada de autonomie emisiunile cu cele două zeițe – mamă și fiică fuseseră destul de numeroase la Odessos. De altfel, cu o singură excepție – două emisiuni din vremea lui Gordianus III – toate monedele odessitane le infățișează pe cele două zeițe împreună. Un singur tip iconografic (tip II) cunoaște și Tyras-ul pentru Demetra, în timp ce alte ateliere – Tomis-ul în special, dar și Histria, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum au o varietate de "modele".

Demetra domină în continuare iconografia monetară a atelierelor din Moesia Inferior ca zeiță a agriculturii, spicele constituind atributul aproape nelipsit pe cele mai multe dintre tipuri; pe monedele odessitane le regăsim și ca atribut al Persefonei. Dar zeița rămâne în continuare mama îndurerată în căutarea fiicei, făcliile fiind prezentate ca atribut atât al Demetrei, pe cele mai multe emisiuni, dar și al Persefonei.

Apar însă și atribute sau combinații noi pentru elemente deja cunoscute în iconografia zeiței. Sceptrul, figurat pe monedele tipului II, a fost interpretat ca o referire evidentă la regalitatea zeiței, dar și aluzie la autoritatea personajului figurat pe avers – împărat sau membru al casei imperiale – cu care zeița apare asociată¹⁵⁴. Șarpele încolăcit în jurul sceptrului (tip II b) sau al făcliei (var. VI b și tip VII) se întâlnește acum pentru prima dată, combinarea celor două elemente sugerând, în strânsă legătură cu legenda Demetrei și caracterul inițiativ al cultului său, "o meditație între pământ și cer (...), transcendența adâncurilor"¹⁵⁵. Demetra apare uneori cu pateră în locul spicelor pe emisiunile încadrate de noi în tipul V și pe cele odessitane, pe acestea din urmă ca atribut fie al zeiței, fie al fiicei sale (tip VIII–IX, var.). De asemenea, regăsim altarul în descrierea câtorva variante (III a, VI b) și pe câteva emisiuni odessitane pentru Iulia Domna din tip IX. Ambele aceste atribute – pateră și altar ne trimit către aspectele exterioare ale cultului Demetrei: libații, sacrificii.

Reprezentarea Demetrei apare pe pise de valoare diferită, dar în cadrul fiecărui atelier există de cele mai multe ori o consecvență (Tabel I): *tetrassaria* la Histria, Tyras și Tomis, *triassaria* și apoi, de la Gordianus III, *pentassaria* la Callatis, *pentassaria* la Odessos și Marcianopolis, *triassaria* și *pentassaria* la Dionysopolis.

În lumea romană *Ceres* s-a bucurat de un cult special¹⁵⁶. O găsim reprezentată stând spre stânga, ținând spice de grâu și sceptre pe monedele imperiale începând cu

153. Pick, Regling, 1910, nr. 3414.

154. D'Alonzo, 1996, 117.

155. Clébert, 1995, 275 (S.v. *Șarpe*).

156. Sanie, 1982; D'Alonzo 1996.

Vespasianus – denari, aurei și sesterții emiși în capitala Imperiului¹⁵⁷, apoi pe monedele lui Titus¹⁵⁸, Hadrianus¹⁵⁹, Faustina I¹⁶⁹, așa cum apăruse anterior pe emisiunile tomitane pentru Antonia; ulterior va reapărea pe monedele emise la Tyras (Septimius Severus, Iulia Domna și Severus Alexander), Marcianopolis (Macrinus și Diadumenianus), Nicopolis ad Istrum (Diadumenianus, Elagabal), Histria (Severus Alexandru), Callatis (Philippus I).

Alte piese monetare imperiale romane, o figurează pe Ceres *stând spre stânga, ținând spice, măciulie de mac și torță* în timpul lui Vespasianus¹⁶¹, numai spice și torță, stând la Vespasianus¹⁶², Titus¹⁶³, Domitian¹⁶⁴, Traian¹⁶⁵, Hadrianus¹⁶⁶, Faustina I¹⁶⁷, Faustina II¹⁶⁸, Lucilla¹⁶⁹, Crispina¹⁷⁰, Septimius Severus¹⁷¹, Iulia Domna¹⁷² sau așezată – la Titus¹⁷³, Domitianus¹⁷⁴, Traianus¹⁷⁵, Antoninus Pius¹⁷⁶, Faustina I¹⁷⁷, stând cu torță și sceptru – Faustina I¹⁷⁸ sau cu sceptru și spice – Faustina I¹⁷⁹, Pescenius Niger¹⁸⁰, Iulia Domna¹⁸¹, Caracalla¹⁸², *bust drapat spre dreapta, cu cunună și spice – pe quadranti* lui Domitian¹⁸³ și pe monedele de restaurație ale lui Traianus¹⁸⁴, *cu vâl, ținând spice, măciulie și sceptru*¹⁸⁵, și *cu vâl, cunună de spice ținând spice și torță*¹⁸⁶ – la Hadrianus.

Ceres apare alături de Proserpina doar pe monedele lui Antoninus Pius emise la Roma¹⁸⁷.

După această dată – domnia lui Caracalla – reprezentările cu Ceres dispar din monetăria imperială romană, locul acestora fiind luat de figurarea Annei, reprezentare cu iz pronunțat propagandistic.

Situația este cu totul diferită în Moesia Inferior, unde abia odată cu domnia lui Commodus reprezentările cu Demetra devin frecvente în toate cele opt ateliere în discuție¹⁸⁸. Figurarea zeiței cu sau fără vâl, cu spice, torță, sceptru și măciulii de mac apare deopotrivă pe monedele romane și pe cele imperiale grecești, dar nu există o concordantă cronologică între acestea în ceea ce privește tipul de reprezentare¹⁸⁹. Lipsesc din monetăria "oficială" tipurile cu altar, pateră, iar cel cu Demetra și Persefona apare doar pe două emisiuni din vremea lui Antoninus Pius. Asistăm și în acest caz la o dezvoltare quasiindependentă a iconografiei monetărilor din Moesia Inferior față de cea romană. Firește, au existat influențe venite, mai degrabă, dinspre lumea grecească în evoluția tipurilor iconografice, dar nu poate fi vorba de "derularea" unui program iconografic impus de la "centru". Tradiția, viața internă a cetății joacă un rol important în selectarea imaginii monetare.

188. Tabel I.

189. *Vide supra*.

Plansa I. Culte și zeițati în Moesia Inferior - Demetra.

- 1 – piesă sculpturală (din muzeul din Dresda); 2, 7 – monede Tyras; 3 – Histria;
 4, 6, 9 – Tomis; 5 – Dionysopolis; 8 – Callatis; 10 – Nicopolis ad Istrum;
 11 – Marcianopolis; 12 – Odessos.

Bibliografie

- Antohin, V.A. 1989, *Tira. Monety anticnyh gorodov Severnogo Pricernomor" ja*, Kiev.
- Ștefan, A. 1996, s.v. *Demetra* in *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, II, D-L, (coord. C. Preda), București, 40.
- Babelon, J. 1949, *Les Dioscures à Tomis*, in *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Charles Picard (à l'occasion de son 65e anniversaire)*, I, Paris, 24-33.
- Babelon, J. 1950, *Le portrait dans l'Antiquité d'après les monnaies*, Paris.
- Bernhardt, M. 1949, *Dionysos und seine Familie auf griechisches Münzen. Numismatischer Beitrag zur Ikonographie des Dionysos*, JNG 1, 1949, 6-176.
- Blanchet, A. 1923, *Les villes fortifiées de la Péninsule Balkanique, d'après les monnaies de l'époque romaine*, BSNR 18, 45, 1-14.
- Bordenache, G. 1962, *La triada eleusinà à Tomis*, StCI 4, 281-290.
- Bordenache, G. 1964, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella tomi d'etèromana*, StCI 6, 155-168.
- Bude, V. 1925, *O ipoteză nouă relativă la drahmele din Histria*, BSNR 20, 55-56, 40-45.
- Canarache, V. 1957, *Monede autohtone inedite din Dionysopolis și cronologia lor relativă*, SCN 1, 61-79.
- Clébert, J.P. 1995, *Bestiar fabulos. Dicționar de simboluri animaliere*, București.
- Condurachi, E. 1938, *Gordien et Sérapis sur les monnaies potiques* CNA, 13, 110-111, 33-37.
- Condurachi, E. 1939, *"Zeul Mare" de pe monedele din Odessos*, CNA, 14, 113-114, 148-153.
- D'Alonzo, M.D. 1996, *Il tipo di Cerere nella monetazione romana*, Quaderni di Numismatica Antica (a cura di Panvini Rosati, F.) *Ricerche sui Materiali e Studi Tipologici*, 113-123.
- Demougeot, E. 1984, *L'image officielle du barbare dans l'Empire romain d'Auguste à Théodose*, Ktema, 9, 125-143.
- Devambeș, P. 1970, s.v. *Demeter* in *Enciclopedia Civilizației Grecești*, București, 177-178.
- Donaldson, T.L. 1966, *Architectura Numismatica. Ancient Architecture on Greek and Roman Coins and Medals*, Chicago.
- Draganov, D. 1995 (1997) *Neizvesten bronzov moneten tip na Dionisopolis*, Numizmatika i Sfragistika 4, 54-56.
- Draganov, D. 1995, *New Coins Types of Dionysopolis*, Dobrudža 12, *Numismatic and Sphragistic Contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja, International Symposium Dobrich*, 1993, 60-63.
- Gagé, J. 1976, *L'empereur romain devant Sérapis*, Ktema 1, 145-166.
- Gastineau, C. 1974, *Quelques représentations animales dans la numismatique grecque et romaine*, in *Le Bestiaire des monnaies, des sceaux et des médailles*, Paris.
- Gerasimov, T. 1951, *Kultiva statuja na Velikja Bog Darzalas v Odesos*, Izvestija Varna 8, 65-72.
- Giard, J.-B. 1981, *La numismatique, source de l'histoire de l'art et l'histoire des idées*, in *La numismatique, source de l'histoire de l'art et l'histoire des idées. Travaux présentés au XVe Congrès International des Sciences Historiques*, Bucarest, 11 août 1980, București, 15-25.

- Golescu, M. 1933-1934, *Tot monetele de la Histria*, BSNR 27-28, 81-82, 94-96.
- Haimovici, S., Mihăilescu-Birliba, V. 1995, *Izvoarele numismatice și unele date privind fauna antică din arealul Pontului Euxin*, SCN 11, 65-83.
- Hind, J. 1994, *The trade in getic slaves and the silver coins of Istria, Thracia Pontica*, 5, *Les ports dans la vie de la Thrace ancienne (7-12 octobre 1991, Sozopol)*, Varna, 153-158.
- Hommel, H. 1970, *Das Doppelgesicht auf den Münzen von Istros*, în *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift zur Franz Altheim zum 6.10.1968.* (herausg. Stiehl, R. und Stier, H.E.), Berlin, 261-272.
- Imhoof-Blumer, F. 1924, *Fluss-und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen*,
- Imhoof-Blumen, F., Keller, O. 1889, *Tier-und Pflanzenbild auf Münzen und Gemmen des Kassischen Altertums*, Leipzig.
- Jurukova, J. 1974, *Religioznijat sinkretizăm v Trakija, Mizija i Makedonija spored monetite ot rimskata imperatorska epoha*, *Izvestija Institut* 34, 23-50.
- Kernbach, V. 1989, *Dictionar de mitologie generală*, București.
- Knechtel, W. 1908, *Monete inedite din urbele antice Kalatia, Istros și Dionysopolis*, BSNR, 5, 9, 30-39.
- Knechtel, W. 195, *Monete inedite sau puțin cunoscute din orașele noastre pontice*, BSNR 12, 23, 1-12.
- Kun, N.a., s.a. *Legendele și miturile Greciei antice*, București.
- Lacroix, L. 1949, *Les reproductions de states sur les monnaies grecques (La statuarie arhaïque et classique)*, Paris.
- Lacroix, L. 1974, *Études d'archéologie numismatique*. Paris.
- Leschorn, W. 1984, *"Grüder der Stadt". Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*, Stuttgart.
- Lévêque, p. 1987, *Aventura greacă*, I – II, București.
- Moisil, C. 1921, *Cele mai vechi monete din Istros*, BSNR, 16, 40, 108 -112.
- Netzhamer, R. 1912, *Dioscurii la Tomis*, BSNR 10, 20, 29-36.
- Netzhammer, R. 1933 – 1934, *Der Sonnengott in Istros*, BSNR 27 – 28, 81-82, 122-127.
- Otto, W.F. 1995, *Zeii Greciei. Imaginea divinității în spiritualitatea greacă*, București.
- Pick, B. 1898, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands, I. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien 1*, Berlin.
- Pick, B. Regling, K. 1910, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands, I. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien 2, Die Münzen von Odessos und Tomis*, Berlin.
- Pick, B. 1931, *Aufsätze zur Numismatik und Archäologie*, Jena.
- Pippidi, D.M. 1962, *Pour une histoire des cultes d'Istros. Documents d'époque hellénistique*, StCl 4, 125-142.
- Pippidi, D.M. 1969, *Studii de istorie a religiilor antice*, București.
- Pippidi, D.M. 1975, *Scythia Minora. Recherches sur les colonies grecques du litoral*, București.
- Poenaru Bordea, G. 1968, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, SCN 4, 103 – 125.
- Popa-Liseanu, G. 1924, *Mitologia greco-romană în lectură ilustrată I. Legendele zeilor*, București.

Preda, C., 1968, *Monede coloniale rare și inedite – Histria, Callatis și Tomis – din tezaurul de la Mangalia*, SCN 4, 223-237.

Price, M.J., Trell, B.L. 1977, *Coins and their Cities, Architecture on the ancient coin of Greece, Rome and Palestine*, London – Detroit.

Rogalski, A., M 1956, *Obrazăt na Artemida värhu moneti ot Kalatis*, Izvestija Varna 10, 119 – 123.

Ruzicka, L., 1913, *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, Zeitschrift für Numismatik 30, 293-304.

Ruzicka, L. 1917 (18) *Inedita aus Moesia Inferior*, Numismatische Zeitschrift, N.F. 10 (56), 73 – 173, 174-176.

Ruzicka, L. 1922, *Inedita aus Moesia Inferior, III*, Sonderabdruck aus Vjesnik Hrv. Arhol, Društva, Zagreb, N.S. 15, 225-248.

Ruzicka, L. 1923, *Despre cele mai vechi monde din Istros*, CAN 4, 1,2,-4.

Sămpetru, M. 1979, *Trofeul lui Traian de la Adamclisi pe monede ale orașului Tomis*, SCIVA 30, 3, 367-375.

Sanie, 1982, *Ceres*, in *Enciclopedia Civilizației Romane*, (coord. Dumitru Tudor), București, 183-184.

Sauciuc – Săveanu, Th. 1924, *Callatis I-er rapport préliminaire, fouilles et recherches de l'année 1924*, Dacia, 1, 108-165.

Sauciuc – Săveanu, Th. 1927 – 1932, *Callatis, 1927, IV-e rapport*, Dacia, 3-4, 435 4812.

Sauciuc-Săveanu, Th. 1927, *Ariston, Aristons Sohn, aus Kallatis*, Dacia, N.S. 2, 205-225.

Severeanu, G. 1925, *Monnaie inédite de Kallatis se rapportant au culte d'Aphrodite et de Priape*, BSNR, 20, 53-54, 16-21.

Severeanu, G. 1920, *Despre drahma istriana*, BSNR, 15, 33-34, 20-27.

Severeanu, G. 1930 – 1931, *Turnu cetății Histria*, BSNR 25-26, 73 – 80, 16 – 19.

Sutherland, C.H. 1992, *Arte nella Moneta. Estetica nelle monete dalla Grecia anti-qua ai giorni nostri*, Genova.

Sutzu, M.C. 1915, *Poduri și monete inedite din orașele noastre pontice*, BSNR, 12, 26, 157-171.

Turcan, R. 1983, *Numismatique romaine du culte métrouque*. Leiden.

Velkov, V. 1961, *Demetra Malaphros*, in *Studia in memoriam Karel Skorpil*, Sofia, 329 – 334.

Velkov, V. 1980, *Roman Cities in Bulgaria*. Amsterdam.

Velkov, V. 1985, *Le culte de Déméter à Mesambria Pontica*, in *Terra Antiqua Balcanica, II. Studia in honorem Chr., M. Danov* (Godišnik na Sofijska Universitet, 77, 2), 441-444.

Vernant, J. – P. 1995, *Mit și religie în Grecia antică*, București.

Voegtli, H. 1997, *Bilder der Heldenepen in kaisezeitlichen griechischen Münzprägung, Aesch*.

Zograf, A.N. 1957, *Monety Tiry*, Moscova.

Zograf, A.N. 1977, *Ancient Coinage, i-ii*, BAR Supplementary Series 33 (ii), Oxford.

Vismara, N. 1992, *Monetazione Provinciale Romana, II. Colezione Winsemann Falghera, 5. Valerianus – Semi-autonome*, Glaux 8 (Collana di Studi e Ricerche di Numismatica).

CULTES ET DIVINITÉS DANS LA PROVINCE DE MOÉSIE INFÉRIEURE DÉMÉTER – L'ÉVIDENCE NUMISMATIQUE

Résumé

Déméter, la déesse de la végétation, de la fertilité de la terre, connue depuis les temps homériques, reste une divinité bien adorée dans l'époque greco-romaine.

Nous avons des documents épigraphiques et sculpturaux qui attestent une large diffusion de ce culte sur le littoral ouest-pontique, mais ce sont les monnaies qui fournissent les plus intéressantes informations.

La déesse est figurée par les ateliers monétaires ouest-pontiques – Tyras, Callatis, Istros, Tomis, Dionysopolis, Odessos. Dans le période romaine nous la retrouvons représentée sur les pièces du type pseudo-autonome et surtout sur les émissions avec l'effigie de l'empereur par tous les huit hôtels de monnaies (à ceux connus de l'époque autonome s'ajoutent Nicopolis ad Istrum et Marcianopolis) de la Mésie Inférieure, du 1er siècle jusqu'à la fin de la l'activité monétaire dans la province.

D'habitude, Déméter est figurée comme tête ou buste sur les monnaies autonomes, buste sur les pièces pseudo-autonomes et debout (seulement quelques fois assise) sur les émissions impériales avec l'effigie, seule – plusieurs fois – au avec Perséphone. La déesse porte sur la tête une couronne d'épis ou/et un voile et a comme attributs les épis, la torche, le serpent, le sceptre, l'autel, la patère, des éléments qui sont en relation avec la légende de Déméter, les aspects extérieurs ou le caractère initiatique de son culte.

Il y a une riche iconographie de Déméter que nous avons essayé de délimiter en quelques types.

Déméter a été adoptée par les Romains sur le nom de Cérès et, bien sûr celle-ci a emprunté beaucoup des attributs de Déméter, mais il n'y a pas de concordance entre l'iconographie du monnayage impérial romain et les types iconographiques ouest-pontiques.

Illustration:

Planche I : Cultes et divinités dans la Mésie Inférieure – Déméter; 1 – pièce sculpturale du musée de Dresda; 2, 7 – monnaies de Tyras; 3 – Istros; 4, 6, 9 – Tomi; 5 – Dionysopolis; 8 – Callatis; 10 – Nicopolis ad Istrum; 11 – Marcianopolis; 12 – Odessos.